



LUND UNIVERSITY

Stridsyxor och sjöfågel

norrländska nätverk med Östeuropa under vikingatid och tidig medeltid

Roslund, Mats

Published in:
Mellan slott och slagg

2016

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Roslund, M. (2016). Stridsyxor och sjöfågel: norrländska nätverk med Östeuropa under vikingatid och tidig medeltid. I I. Gustin, M. Hansson, M. Roslund, & J. Wienberg (Red.), *Mellan slott och slagg: vänbok till Anders Ödman* (Vol. 17, s. 235-252). (Lund Studies in Historical Archaeology; Vol. 17)..

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Stridsyxor och sjöfågel – norrländska nätverk med Östeuropa under vikingatid och tidig medeltid

Mats Roslund

War axes and water fowl

– viking Age and high medieval networks between Norrland and Eastern Europe

Interaction between the nomadic Saami and Germanic-speaking farmers in the northern part of Sweden is often seen as an intra-Scandinavian south-north phenomenon. In this paper, some artefacts from regions of the Baltic-Finnic Ves' and mixed populations of Kievan Rus' found in Norrland are brought into the discussion. The first artefacts observed are two war axes of a suggested Kievan Rus' origin. Added to these are imports found among the Saami, such as Kievan Rus' jewellery as well as Baltic-Finnic waterfowl- and lunula-pendants. The different types of artefacts had varied social and cultural meaning, addressing separate groups

in the area. All artefacts imply a south-eastern route in a network, probably managed by Baltic Finns and Saami on inland trails running from the Onega-Ladoga water systems, through inland Finland, leading to northern Sweden. The axes imply that sedentary farmers and Finnic-speaking Kvens and Ves' also played a part in the eastern network, not only the Saami. Information gained from the interregional analysis is set in a wider frame of changing political and economic relations in north eastern Fennoscandia. Socio-economic analogies are sought among seventeenth-century fur-trapping Huron and French actors.

Kommunikation över stora avstånd integrerade olika kulturgrupper under tidig medeltid. Färderna gick framförallt längs kuster och segelbara floder. Stora delar av Fennoskandien och Eurasien är emellertid inland, där färdvägarna gick längs grunda vattenriken, med tidvis varierande flöden. I de norrländska och finska områdena talar man om ”träsk”, som med sin sumpiga konnotation ger associationer till svårframkomliga och obebodda flatmarksområden. Istället skall de ses som säsongsmässigt farbara leder med en infrastruktur baserad på en spridd bosättning.

Utgångspunkten för denna text är några för Norrland främmande föremål som anlände under sen vikingatid och tidig medeltid. Deras ursprung var de nordvästra delarna av Kievriket och Finland. Främst kom de från områden som befolkades av östersjöfinska grupper, men entydig kulturell tillhörighet är ibland inte nåbar. Smycken av ”östlig typ” är en kategori som är välkänd i det samiska området. Två stridsyxor av rusisk typ funna i trakten av Sollefteå och Piteå ökar komplexiteten bland grupperna som deltagit i interaktionen. Urvalet av smycken och yxor som fördes till Norrland var inte arbiträrt, utan speglar ömsesidigheten i områdenas interkulturella kommunikation med behov av ett gemensamt materiellt språk. I texten närmar jag mig frågor som berör ursprunget för stridsyxorna och smyckena, vilka aktörer som

kan ha verkat inom nätverket, vilka vägar de olika objekten passerat för att slutligen nå Norrland. Jag berör också selectionen i bruket av föremålen och transfereringen in i de lokala samiska, östersjöfinska och norröna kulturmönstren. Vidare granskas även tendensen att dikotomisera historiskrivningen i enbart norröna bofasta och samer i den nordliga interaktionssfären. Den övervägande samiska bakgrunden till artefakternas närvaro ställs mot östersjöfinska och norröna grupper som läggs till den dominerande diskursen.

Det bör också föras in en social faktor i det annars neutrala och fysiskt inriktade nätverksperspektivet. Noder och trajektorier får nämligen kontinuitet av emotionella kopplingar, som giftermål eller gemensam världsbild, avläsbara som en gemensam materiell kultur på spridningskartor och i topografiska analyser (Knappett 2013: 3). Nätverksstudier tar bland annat utgångspunkt i närvaron av främmande föremål och de möjliga vägar som kan ha använts för att transportera dem. Föremålets resa förklaras ofta med att ”influenser” förekommit eller med handel områdena emellan. För att kunna nå djupare förklaringar är föremålets egenskaper, sociala värde hos sändare och mottagare, samt transportsättet viktiga att kontextualisera. Föremålen antyder kontaktytor som medvetet skapats människor emellan och som genererat emotionella band.

Rusiska stridsyxor – geografisk och sociokulturell bakgrund

Två fynd av ovanliga stridsyxor från Skärvsta, Ångermanland (SHM 19009) och Käcktjärn, vid Piteå (SHM 17075) särskiljer sig i stil från andra i regionen (figur 1–2). Kontexterna de hittades i är osäkra, men det ångermanländska fyndet blev inlämnat ”till museet 1828 av pastorsadjunkt N. J. Ekdahl, funnen 1827 vid jämnande av en hög”. Yxan från Käcktjärn blev ”Funnen hösten 1922 vid potatisupptagning hos hemmansägaren O. E. Lundqvist, på norra sidan av Piteå älv”. Fyndomständigheterna för yxorna gör det svårt att diskutera mer kontextuellt vad de betydde för dåtidens människor och vem som hanterat dem. Yxan från Skärvsta har troligen varit nedlagd som gravgåva i ett område med flera högar, medan den längre norrut funna inte verkar vara knuten till odlad bygd (Wallerström 1995: 84f). För att greppa deras historiska betydelse måste ett sammanhang skapas utifrån deras funktionella och stilmässiga egenskaper, liksom analogier till fyndomständigheter som liknande yxor befunnit sig i.

Båda yxorna är av en typ som bär mycket karaktäristiska drag. Formdelarna består av den breda eggen, smalt skägg med litet utskott på den inre delen, skafthålsappar, utdraget hjälmatak och kindhål. Halsen är tämligen smal. Längden från egg till nacke är på yxan från Käcktjärn 14,3 cm, och på den från Skärvsta 13,9 cm. Tjockleken på dem är 4,1 cm och 3,2 cm. Följaktligen rör det sig om små och lätta yxor. Skärvstayxan har dessutom ett intrikat fjällmönster som ytterligare understryker annat bruk än det rent vardagsfunktionella. Käcktjärnyxan är dessvärre för korroderad för att man ska kunna se om det funnits dekor på bladet. De båda yxorna var ämnade som eggvapen.

Även om det rör sig om endast två yxor har de väckt intresse vid skilda tillfällen då deras närvaro i det norrländska området har diskuterats. Peter Paulsen presenterade och kommenterade dem i sitt arbete om vapen i norra och östra Europa (Paulsen 1939: 29, 129; 1956). Han placerade dem under kategorierna, ”nordisk-baltiska skäggyxetyper med hjälmatak och kindhål”, samt i undergruppen ”nordisk-baltiska praktyxor”, inom gruppen III 2. Med utgångspunkt i sin dokumentation och kartering såg han dem som en vapentyp kronologiskt koncentrerad till 1000-talet med fortsatt bruk in i nästa århundrade. Vid Paulsens inventering var deras huvudsakliga fyndområde i Lettland, i de historiska landskapen Kurland, Semgallen, samt Livland med stark fokus längs Gaujaflo den (27 styck), Estland (17) och Polen (12). Dessutom hade de hittats i området nordväst om Königsberg (idag Kaliningrad) inom det Samlandska området (8), Ryssland (3) samt Sverige (3). De sammanlagt 70 yxor har alltså en tydlig koncentration till Baltikum och västra Kievområdet (Paulsen 1939: Karte I, VIII). Paulsen menade att det uppstått ett nordiskt-baltiskt centrum under 1000-talet vid den livländska Gaujaflo den varifrån

yxan från Skärvsta kommit (Paulsen 1939: 135). Vidare menade han att en andra koncentration funnits i Estland. Den politiska situationen före den första publikationen 1939 liksom hans anknytning till Tredje Rikets ”Deutsches Ahnenerbe” bör ha gjort egna studier i det sovjetryska området omöjligt, liksom efter krigsslutet.

I sin genomgång av Övre Norrlands järnålder presenterade Inga Serning den ena av yxorna (Serning 1960: 55). Hon anslöt till Paulsens forskning och kopplade Käcktjärnsfyndet till samma områden och period som han. Hon anknöt andra skäggyxor från Gotland och Birka till typen. Det är enligt min mening endast yxorna från Hemse (SHM 4683) och Othem (SHM 23248: 9) som är exakt lika de norrländska, medan en skäggyxa funnen på Birka avviker med ett mycket bredare skägg och avsaknande av kindhål (SHM 34000 1077). I hennes text finner vi för första gången en hypotes om införseln till Norrland, då hon antog att de kommit med gotländsk handel.

Två nyare arbeten nämner yxorna. I sin avhandling om den svealändska expansionen i Norrland under medeltiden berör Thomas Wallerström kortfattat Käcktjärnyxan i samband med kolonisation av området (Wallerström 1995: 84f). Han lutar sig mot Sernings forskning, men har även tagit hänsyn till senare dokumenterat ryskt och finskt material. Proveniensen anges som ”ryskt”, med vilket menas Kievriket. Den vackert dekorerade Skärvstayxan diskuteras också i ett nyare arbete, med koppling till gravskick i Ångermanland (Grundberg 2005: 174f). Där presenteras den som ett gravfynd från tidigt 1000-talet med ryskt ursprung. En intressant iakttagelse av Leif Grundberg vad gäller fyndkontexten är att den ångermanländska eliten föredrog yxor vid gravsättning.

Förutom den rent deskriptiva informationen om de två yxorna finns alltså ett begränsat antal hypoteser om varför de hamnat i Norrland. Sernings antagande att yxan från Käcktjärn skulle vara ett nedslag efter gotländsk handel verkar långsökt (Serning 1960: 55). Går vi utanför Norden har spridningsbilden i hög grad ändrats efter mitten av 1950-talet. För att få en bättre kunskap om var liknande vapen var i bruk måste vi vända blicken öster- och söderut. Eftersom hänvisningar till liknande, men inte exakt samma typ av yxor, förekommer i litteraturen är det nödvändigt att separera kategorin i två grupper. Den ena är försedd med hjälmatak och skaftlappar men är utan hål i bladet. Den andra gruppen är försedd med samtliga dessa detaljer.

Andrzej Nadolski gjorde under 1950-talet en inventering av tidigmedeltida vapen i Polen. Där har några huggvapen hittats som anknyter till traditionen. Några av de elva stycken skäggyxorna inom typen Va, med skaftlappar och hjälmatak har dock inget kindhål (Nadolski 1954: 257, Tablica XVII, Mapa 2, Katalog B).

En viktig källa till ursprunget för de två yxorna i Norrland, på Birka och den från Hemse på Gotland är Anatolij Kirpichnikovs arbete om vapen från Kievriket (Kirpich-



Figur 1. (över) Skäggyxa. Skärvsta, Sollefteå, Ångermanland (SHM 19009). Bild: Statens Historiska Museum.

Figur 2. (under) Käcktjärn, Piteå socken, Västerbotten (SHM 17075). Bild: Statens Historiska Museum.

nikov 1966). I boken benämner han dem Typ IV. De utgör 144 exemplar i hans dokumentation, daterade från 900-till 1100-talet. Han visar på en tydlig närvaro i nuvarande Ryssland och Baltikum (Kirpichnikov 1966, figur 6–8; tabell 7–8, 11–12). Till skillnad från Paulsens baltiska och estniska anknytning framträder en klar bild av att yxtypen tidigt var ett viktigt vapen hos krigarföljen i Kievriket. Den kronologiska uppdelningen ger möjlighet att följa framväxten av traditionen som en process, med början under 900-talet i de viktiga centralområdena vid Staraja Ladoga, Jaroslavl, Rostov, Smolensk, Chernigov samt Kiev. Större ansamlingar ses under 1000-talet vid de klassiska centralplatserna i området mellan Novgorod, Pskov och Finska viken, längs med Daugava, vid Smolensk, Minsk och övre Dneprområdet. Utanför dessa finner vi dem vid Beloesjön och längs med Volga. En markant förtätning framträder i området som beboddes av den volgafinska meriargruppen. De äldsta yxorna hade alltså enligt Kirpichnikov sitt ursprung på rusiskt område under 900-talet, med en ökad geografisk spridning från år 1000 (Kirpichnikov 1966: 37).

Efter 1966 har nya fynd både förstärkt och breddat den ovan relaterade bilden, framför allt dateringarna. Inom polskt område har denna yxtyp blivit tydligare närvarande efter att nya fynd gjorts efter Nadolskis inventering (Kotowicz & Swiatek 2006; Drozd & Janowski 2007; Kotowicz 2011; Kurasinski & Skóra 2012). Från att ha varit elva yxor av typ Va är nu hela 60 stycken redovisade (Kotowicz 2014, Typ IIB.5.20, IIB.5.22, IIIB.5.20). Yxor som vapen är allmänt mer frekventa än svärd, och uppträder i elitens gravar från sent 900-tal till tidigt 1100-tal, med tydlig tyngdpunkt i 1000-talet. Lakunen i området som idag ingår i Belarus och Ukraina beror till stor del på forskningsläget. Ett antal nya objekt har tillförts, men en samlad översikt har inte varit nåbar. Därför baseras karteringen i dessa två länder på enstaka artiklar och representerar en långtifrån komplett situation (Lysenko 1991; Sjtykhau 1997; Terskij 2008; Tomentchuk 2008). Omfattningen blir gripbar då typen är mycket vanlig i Belarus, där den utgör 47 % av det totala beståndet yxor (Plavinskij 2014: 38f).

I andra delar av Central- och Östeuropa finns endast ett fåtal objekt. Det västligast fyndet är gjort i Demmin, Mecklenburg-Vorpommern (Heindel 1992: 44, Abb. 23f). I det västslaviska området vid östersjökusten är formen ovanlig. Bland de 235 yxor som presenterats är endast en av denna typ. I Tjeckien har enbart ett par stycken hittats, och i Slovakien fyra stycken (Dostál 1966; Ruttkay 1976: 305ff; Kotowicz & Swiatek 2006: 126f). Från Ungern kommer fem exemplar, geografiskt placerade i norra delen av Karpaterbäckenet. Två exemplar har hittats i nordvästra delen av Bulgarien. Yxorna från Tjeckien, Slovakien, Ungern och Bulgarien har utelämnats i denna studie, då de inte kunnat granskas i detalj. Osäkerheter i de lokala typologierna lämnar frågan öppen om dessa har samma utseende som de norrländska vapnen.

I Finland och Ryssland där gravritualer med nedläggning av föremål praktiserades under 1000- och 1100-talen har några nya fynd kommit fram. Med gravfältundersökningen i Luistari tillkommer en säker och tre till fyra mer osäkra fynd från Finland (Lehtosalo-Hilander 1982a: Plate 123, nr 48; 1982b: 53). Yxan som liknar de norrländska exemplaren hittades i en dubbelgrav tillsammans med ett tyskt mynt präglat i Goslar under Henrik V i egenskap av kung (1106–11). Myntet var använt som hänge och daterades till slutfasen för gravfältet, dvs mellan 1100 och 1125 (1150). Lehtosalo-Hilander hänvisar till Paulsens geografiska attribuering, men framhåller den ”ryska” förbindelsen som möjlig.

Ett fyndkomplex i nordvästra delarna av Kievriket bjuder på ytterst intressanta paralleller till de norrländska yxorna (Makarov 1990: 191, tablica VII: 2, 3 samt 192, tablica VIII: 1, 2, 8). På ett höggravfält vid Beloesjöns norra strand har minst fyra stycken hittats. En av dem är med sin utsmyckning en direkt partner till Skärvstayxan och har tpq 1086 (Kurgan 35). De två andra med säker kronologi har tpq 1014 (Kurgan 38) samt tpq 1090 (Kurgan 11). En total nyinventering av det ryska materialet faller utanför denna artikel, men i litteraturen anges att en ständig tillväxt kraftigt förstärker den bild som Kirpichnikov presenterat vad gäller geografisk hemvist (Kotowicz & Swiatek 2006: 125, not 20).

Utifrån en ny och noggrannare kartering av yxornas fyndorter kan en mer precis geografisk placering i relation till historiska kontexter presenteras (figur 3). Inom Kievriket är bilden densamma som i Kirpichnikovs arbete. Spridningsbilden utanför riket antyder en förstärkt närvaro i Estland, med enstaka objekt på Ösel. En ansamling är observerbar strax väster om Peipussjön och längs med Emajogifloden. På 1030-talet erövrade Jaroslav den Vise området och etablerade en befästning med namnet Yuryev/Tartu. Regionen utmärker sig därför med senslavisk keramik som under 1000- och 1100-talet importerats från pskov- och novgorodområdet eller tillverkats på plats, med tydlig koncentration till Yuryev/Tartu (Tvauri 2012: 82f). I Lettland är anhopningen hos liverna väster om Gaujaflo den tydlig, med enstaka nedslag vid Daugavaflo den. Ett kustnära kluster syns vid Liepaja-Palanga-regionen i det område som beboddes av kurer. Ett liknande mönster kan noteras nära dagens Kaliningrad norr om floden Pregel/Pregolja, i ett distrikt som under tidig medeltid hyste semberna, en västbaltisk befolkning med östersjökontakter.

Med nya fynd i centrala Östeuropa har närvaron också förstärkts i sydöstra Polen. Ett märkbart tomrum föreligger dock mellan de baltiska klustren och dessa fyndorter. Platserna löper i en linje norr om Wisła i Kujavien. Ett annat stråk befinner sig norr och öster om Warta i Storpolen i anslutning till piasternas centralorter, samt vidare i en linje ner mot staden Przemysl i Nedre Karpaterna. Stridsyxorna befinner sig alltså i eller nära platser längs med floder som nådde Volynien och Kiev därbortom. Dateringarna för



Figur 3. Rusiska stridsyxor i Europa under tidig medeltid, ca 950 till 1150. A = yxor utan kindhål; B = yxor med kindhål. Kartan baserar sig på följande dokumentation: Paulsen 1939; Nadolski 1954; Paulsen 1956; Kirpichnikov 1966; Kivikoski 1973; Lehtosalo-Hilander 1982a, 1982b; Makarov 1990; Lysenko 1991; Heindel 1992; Sitykhau 1997; Kotowicz & Swiatek 2006; Drozd & Janowski 2007; Terskij 2008; Tomentchuk 2008; Kotowicz 2011; Kurasinski & Skóra 2012; Makarov *et al.* 2013; Plavinskij 2014. Karta Mats Roslund med grundkarta från Makarov 2012: 15.

dessa har ansetts till slutet av 900-talet, men koncentrationen ligger framförallt i 1000-talet. Dateringen är intressant eftersom två rurikidprinsar var ingifta i piasterernas kungahus i första och andra halvan av århundradet, Sviatopolk Vladimirovich (ca 980–1019) med en dotter till Boleslav I, och Iziaslav av Turov (1024–1078) med en släkting till Boleslav II. Piasterernas kungar var också de gifta med rurikidernas döttrar. Ömsesidiga stridigheter över gränsområdet rikena emellan kan också ha fört yxor mellan hirdarna.

Det bör understrykas att fördelningen av yxorna i de olika områdena i Östeuropa kan ha påverkats av lokala gravseder. Under senare delen av 1000- och under 1100-talet var gravritualen kristen i stora delar av Skandinavien och Kievriket, utan vapen som gåvor till den döde. Därför bevaras flertalet sena yxor i kristenhetens ”periferi” och kan ge en skev kvantitativ bild.

Stridsyxorna har alltså en östlig utbredning, och kärnområdet verkar ligga inom Kievriket. Ett nyfunnet objekt från byn Shekshovo vid Suzdal’ har en rik silverdekor som anger det sociala sammanhanget. Övre smalsidan av bladet och ena sidan är smyckad med en tamga i form av en störtande rovfågel eller treudd, rurikidernas dynastiska symbol (Makarov *et al.* 2013; figur X). I detta fall är utformningen av en typ som knyts till Vladimir Svjatoslavich eller Jaroslav den Vise, vilket ger ett tidsspänn från slutet av 900- till mitten av 1000-talet.

Kopplingen till hirden och krigarföljet kan stärkas ytterligare. Form och dekor på de dekorerade yxorna ansluter väl till de miniatyryxor som finns inom samma kulturområde, vilket redan påpekades av Paulsen (Paulsen 1939: 31) (figur 4). De små bronsyxorna har samma form, dekor samt bär ofta spår av förgyllning. De ansluter till en krigarideologi med spridning i Skandinavien och Östeuropa



Figur 4. Miniaturyxor av Makarovs typ I i Europa. A = fynd med exakt platsangivelse; B = fynd endast med angivet landskap (oblast/"län" eller rajon/"kommun"). Kartan baserar sig på följande dokumentation: Paulsen 1939; 1956; Makarov 1990; 1992b; Roslund 1995; Edberg 1999; Zacharov 2004; Kucypera *et al.* 2010; Korsjun 2012. I Korsjuns publikation redovisas ytterligare fyra yxor från odefinierade orter i västra Ukraina, samt tio från Ryssland. Dessa har inte placerats in på distributionskartan. Nyttillkomna är fyra yxor i Danmark, där tidigare endast en var känd (Hjælmølille). Ytterligare två är kända från detektorhemsidan www.fibula.dk, men de är hittills utan proveniens. Karta Mats Roslund med grundkarta från Makarov 2012: 15.

(Makarov 1992b; Kucypera *et al.* 2010). Spridningsbilden är glesare än för de stora stridsyxorna. Koncentrationen till det nord – sydliga flodstråket mellan Novgorod och Kiev utmärker sig. Likaså går en anknytning in i det polska området. Några få hittas invid Donau i det Bulgariska riket. Ett tätare kluster kan anas i de volgafinska meria- och muromgrupperna mellan Volga och Oka. Av särskild vikt är kontexterna vid Beloesjön i Ryssland. I mansgravar från slutet av 1000-talet har befolkningen lagt ner både riktiga

stridsyxor och sådana i miniatyrformat som gravgåvor. I den närliggande bosättningen på sjöns södra strand har ytterligare några hittats (Zacharov 2004: figur 60; 1, 2, 3). Sigtuna sticker ut med sina ca 14 miniatyryxor.

Den kontextuella sambhörigheten är tydlig och kopplingen mellan Kirpichnikovs typ IV och miniatyryxorna av Makarovs typ I gör det mycket sannolikt att de sistnämnda ska ses som symboliska stridsyxor burna av krigare. Att miniatyrerna haft sitt ursprung i Kievriket kan inte betviv-

las, med den starka koncentrationen i detta område och på platser i Skandinavien där flera andra indikationer på ryska förbindelser belagts (Roslund 1995: 58f; Edberg 1999). Svaga argument har framförts för att miniatyryxorna skulle vara en skandinavisk produktion (Androshchuk 2014: 208).

De två norrländska stridsyxorna har alltså en nära anknytning till ett kievrusiskt krigarideal. Det norrländska interregionala utbytet får ännu tydligare riktning när smycken från områden med vilka man haft utbyten tas med i analysen. Vi vänder oss nu till de samiska depåerna med ”östliga” föremål och andra enstaka smyckesfynd i Norrland.

De ”östliga” smyckena

Smycken av ”östlig” typ funna i Norrland har en omfattande forskningshistorik (Hallström 1932; Serning 1956; Fjellström 1962; Zachrisson 1984; Wallerström 1995). En ökande kontextualisering och kunskap om deras socio-kulturella bakgrund har gjort det möjligt att skissera en historisk tolkning av hur och varför de uppträder i Skandinavien. Trots detta finns behov att på nytt detaljstudera varje enskilt objekt för att säkerställa social och kulturell bakgrund. Detta ligger utanför ramen för min undersökning.

Gustav Hallström noterade redan 1932 att samiska offerplatserna innehöll baltiska, västryska samt finsk-ugriska föremål från 1000- till 1200-talet (Hallström 1932: 114). Enligt honom hade merparten av smyckena anlänt från sydöst-öst, över Bottenhavet.

Samiska offerplatsfynd behandlades också av Inga Serning i hennes avhandling 1956. Också hon visade på en tydlig sydostlig anknytning (Serning 1956: 96). Samiska ting var givetvis i majoritet i området, med allmänt finsk-ugriska, ryska och sydvästfinska objekt representerade i sjunkande antal. Skandinaviska föremål visade sig vara mycket få. Tingen uppvisade tidsmässiga skillnader. De ”östliga” tillhörde 1000- och 1100-talet, medan den nordvästeuropeiska gruppen främst tillhörde 1200- och 1300-talet. Mynten angav en norsk kontaktyta (Serning 1956: 101). Ursprunget för de finsk-ugriska objekten angav hon som Oka-Kama-området och Perm, med införsel via Vita havet och Ladoga (Serning 1956: 102). Etnologen Phebe Fjellström gjorde en avvikande tolkning av de östliga föremålen närvaro. Med utgångspunkt i samiska silverarbeten som dräktprydnader, dryckeskärl och skedar utgår hon från ett tidighistoriskt källmaterial (Fjellström 1962). Trots att hon arbetade med källor från 1600-talet och framåt kommenterade Fjellström den vikingatida och medeltida handeln, där hon lyfte fram kväner som den aktivaste parten under vikingatiden (Fjellström 1962: 242).

Inger Zachrisson kommenterade Sernings hypoteser i sin avhandling och försköt de tidigaste kontakterna bakåt i tiden (Zachrisson 1984: 73ff). Några få objekt anlände enligt henne under 800–900-talet, medan huvuddelen till-

hörde 1000-talet och påföljande århundraden. Framförallt förlängdes den främre gränsen för de zoomorfa hängena till omkring 1300. Vid denna tidpunkt upphörde importen av de ”östliga” smyckena, och samiskt metallhantverk i tenn-bly-legeringar ökade i antal. Zachrisson menade att smyckena förts in dels längs ett sydligt stråk med Lule älv som införselsområde, och dels längs en nordligare rutt till Nordkalotten. Enligt henne kunde smyckena ha kommit från Ladogaområdet, genom Finland, upp längs Ule träsk och Ule älv, fram till Bottenviken och vidare längs kusten.

Zachrisson separerade i en senare artikel smycken i två geografiska grupper, den ena som ”rysk/orientalska” och den andra som ”finsk/östbaltiska” (Zachrisson 1987). I den geografiska tudelningen tyckte hon sig se en skillnad mellan de två föremålskategorierna. Den första perioden mellan (800-) 900-talets senare del och till ca 1200 visade på kontakter mellan samer och finsktalande folk, samt östra Baltikum. Dessa föremål hamnande i stort sett enbart i samiska kontexter. De rysiska tingen ska ha nått norröna bosättningar i norr via östra Sverige (Birka). Att de rysiska föremålen återfanns även bland samer bör enligt henne haft sin orsak i transferering från dessa norröna bosättningar med kontakter söderöver. Slutsatsen av denna hypotes bör bli att inga eller svaga kontakter existerade mellan de nordligaste norröna bosättningarna och östersjöfinnarna. Under den andra perioden, på 1200-talet, var de östliga importerna främst från Karelen och Novgorod. De fördes in till Norrland längre söderut, vid inloppet till Ume älv.

Thomas Wallerström behandlade i sin avhandling i huvudsak det svenska rikets territoriella utbredning i Norrland under senmedeltiden, men skisserade även en bild av fennoskandiska kontaktytor före expansionen. I genomgången och analysen av de olika folknamn som förekommit i norr tolkade han interaktionen mellan samer, tjuder, kväner, birkarlar och kylfingar (Wallerström 1995: 187f). Han placerade de ”östliga” föremålen i en period och kontext som anknöt till rysk forskning. Med en början under 1000-talet kulminerade importen av ”östliga” föremål under det påföljande århundradet, för att sedan minska drastiskt under 1200-talet.

Hypoteserna om orsakerna till närvaron av de ”östliga” föremålen i Norrland bland de forskare som presenterats här ovan varierar något. Hallström och Serning menade att det var handeln med Birka, Sigtuna, Gotland och Karelen som utgjorde incitamenten. Novgorods pälshandling fanns med som en variabel. Andra aktörer som angetts är personer från Satakunta och Tavastland, i äldre litteratur utpekade som kväner (Fjellström 1962: 242, Westin 1962: 116). Fjellström tonade ner närvaron av germansktalande svealändska aktörer (Fjellström 1962: 234). Zachrisson och Wallerström, som utförde sina studier under 1980- och 1990-talet, underströk särskilt förbindelserna med ruseriket, och med de finsktalande folken där som mellanhänder. En etnisk och kronologisk tudelning föreslogs av

Zachrisson, som menade att ryska föremål fördes från svearnas områden till Norrland, medan de finska kom via samerna österifrån. Samerna spelar bland samtliga forskare en påfallande stor roll som den grupp med vilken de östliga kontakterna upprätthölls.

Den sydöstliga utgångspunkten

Det generella geografiska ursprunget för de ”östliga” smyckena har varit känt under flera decennier. Sedan 1980-talet har dessutom nya mer exakta arkeologiska rön presenterats, med särskild inriktning på de samiska aktörerna (Zachrisson 1984; 1987; 1992). Redan tidigare fanns mer direkta uppgifter, men publicerade på ryska och finska, vilket gjort processen svårförståelig för andra än de språkkunniga. Framförallt är det genom finare dateringar och stilanalyser på de föremål som hittats i Norrland, kopplade till kronologin i sina ursprungsområden, som kunskapen om dynamiken ökat.

För att kunna förstå de ”östliga” föremålens införsel och etablering i norr måste man beakta tidiga inomfinska kontakter. Redan under sent 600- och tidigt 700-tal uppträdde bältesbeslag, smycken och keramik från Volga-Kama-området längs med tydliga rutter i det inre av nuvarande Ryssland fram till Östersjön (Hirviluoto 1986; Rjabinin 1986; Callmer 1994; 2015). Föremålsuppsättningen är varierad och representerar både män och kvinnor. Novolinobälten, ”shamanplattor” utformade som fåglar med utsträckta vingar samt rundbottnade låga keramikkar tillhör de tidigast daterbara fynden. Något senare, under 900- och 1000-talet, ökar interaktionen med ankomst av rundspännen i vaxteknik smyckade med trådfiligran, samt eldstål med bronshandtag utformad som parställda rytare till häst. Sammantaget anger ursprung och distribution en ökande interaktion från sent 600-tal till 900-talets slut mellan sydvästra Finland och området bort till Volga-Kama-systemet. Vattenvägarna som pekats ut sträcker sig längs floderna Vychegda, Sukhona och Sheksna, samt Kubenskojesjön (Rjabinin 1986: 216f, figur 2). En annan passerade Övre Volga, Sheksna och Belojesjön.

Under 900- och 1000-talet går det att avgränsa en produktion av dessa föremålstyper till sydöstra Ladogaområdet och invid floderna Kljazma och Oka där de volgafinska meria- och muromstammarna hade sina bosättningar (Rjabinin 1981: 49, figur 17). Under 1000-talet ökade produktionen, medan traditionen spreds mot väster och sydväst, in i det växande Kievriket. Nikolaj Makarov pekar på att de djur- och halvmåneformade ”östliga” smyckena som uppträder under 900- till 1200-talet i Norrland härrör från området mellan sjöarna Ladoga, Onega, Beloe och Kubenskoje samt ett kulturområde nordöst om dessa längs floden Vaga (Makarov 1991; 1992a). Nya fynd under 1990-talet och framåt har dessutom stärkt detta geogra-

fiska ursprung. Historiska och arkeologiska källor visar där på ett sammanhållet kulturområde. Även om det inte går att se befolkningen i området som en homogen etnisk grupp finns anledning att notera benämningen på de lokala aktörerna. I början av 900-talet kallades de ”Wisu” av Ibn Fadlan, en distinkt grupp som försåg islamiska länder med pälsverk (Martin 1986: 7ff). Dessa bör ha varit de i historisk tid kända vepserna, ett östersjöfinskt folk med sitt kärnområde mellan sjöarna Ladoga, Onega och Beloe, samt floderna Volchov, Svir, Mologa, Sheksna, Vaga och Suchona (Pimenov 1965; Stang 1981: 178ff; Golubeva & Kotjukurkina 1991; Hansen 1996: 44f). Vepserna vid Belojesjön är det första folk som nämns i Nestorskrönikan då Rurik bjuds in för att skapa politisk stabilitet och en av de grupper rurikiderna kom att härska över från mitten av 800-talet (Franklin & Shepard 1996: 38).

Vepserna bör dock ha varit viktiga för skandinaviska resenärer redan vid 700-talets mitt. Interaktionen kan ses i gravmaterial vid Ladogasjön och i Staraja Ladoga där de ingick i ett fjärrjaktssystem som sträckte sig in i Eurasien (Callmer 1994: 32ff, 38; 2015; i tryck). Etableringen av ar-Rus-kaganatet under 800-talet ändrade maktrelationerna, men inte befolkningssammansättningen, belagt genom kontinuiteten i den materiella kulturen. Eftersom skandinaverna behövde kunniga människor som tog sig fram i inlandet kunde inte relationerna baseras på ren expropriering genom våld eller hårdför kolonisation. Lokalbefolkningen kunde då flytta till nya skyddade boplatser. Detta förekom säkert, men konsumtionsmönstret pekar istället på att befolkningen kontrollerade överskottet från pälshandeln. Föremålsuppsättningen bland människorna i ”periferin” av de mer tätbefolkade landskapen vid huvudfloderna liknade i viss mån den på centralplatserna. Silvermynt från den islamiska världen och Västeuropa, importerad metall för smyckesproduktion samt lyxvaror som bysantinskt glas och keramik anger en ömsesidighet i utbytet (Makarov 2006a: 271; 2006b: 123).

Under 1000- och 1100-talet, förändrades ekonomi och kulturell identitet hos vepserna och flera finska grupper i samband med novgorodernas expansion (Makarov 2006a: 260f). Förändringen ledde till uppkomsten av två typer av bebyggelsemönster. Arkeologiska fynd visar för det första på en förflyttning öster- och söderut från Ladoga- och Belojesjön, in i områden som tidigare antingen varit obefolkade eller haft ett extensivt utnyttjande. Där upprättades regelrätta kluster av tätbefolkade bosättningar, baserade på pälsjakt, jordbruk och boskapsskötsel, som lämnat efter sig omfattande kulturlager med osedvanligt många föremål. Den andra formen av bebyggelse utgjordes av mer spridda tillfälliga boplatser runt och norr om Onegasjön. Dessa var troligen jaktstationer som utnyttjades säsongsvis.

Med den territoriella och ekonomiska expansionen kom också nya kulturella uttryck. Efter att först ha varit nästan rent östersjöfinskt i sin materiella kultur tog lokalbe-

folkningen in formspråk från Novgorod och andra urbana centra i den kvinnliga dräkten. Samtidigt förändrades den religiösa tankevärlden. Ortodoxa hängkors och nya begravningsritualer existerade parallellt med äldre traditioner. I gravgåvorna som dateras till 1000-talet finns kievrusiska kokkärll, miniatyryxor av brons, stridsyxor av samma typ som den från Skärvsta, samt många andra objekt med anknytning till rurikidernas domäner (Makarov 1990: 191f). Ett ökat utbyte med volgafinska meria-gruppen från senare delen av 900-talet var ytterligare ett inslag i förändrings- och expansionsprocessen (Callmer 1994: 39).

Under det sena 1000- och tidiga 1100-talet förstärktes den regionala identiteten gentemot de urbana miljöerna. Detta syns i ett ökat bruk av massiva djurformade hängen placerade vid midjan i kvinnodräkten, en tydlig markering av den östersjöfinska traditionen i den annars blandade befolkningen (Makarov 2006a: 271). I smykesuppsättningarna vid Ladogasjöns sydöstra strand har det också gått att avläsa förändringar i gravar och kulturlager (Boguslavskii 2005: 330ff). Östersjö- och volgafinska smykesuppsättningar var den enda konstanten genom hela perioden från 900- till 1100-talet. Det går att observera en ökad mängd fynd av finskt ursprung under perioden ca 950 till 980. Mellan 980 och 1020 var den kvantitativa kontrasten med andra etniskt indikerande smycken än skarpare. De östersjöfinska smyckena fortsatte att dominera under tiden 1020 till 1100-talets början.

Den starka lokala identiteten underströks ytterligare genom kontrasten mellan smykestaditionerna i de östersjöfinska områdena och i Novgorod som i det närmaste var spegelvänd. Finsk-ugriska smycken uppträdde i liten omfattning från stadens äldsta tid strax före mitten av 900-talet (Pokrovskaya 2001: 89f). Dräktnålar och djurformade hängen förekom sparsamt under 1000- och 1100-talet. Under det senare århundradet gjorde en intensiv urban varuproduktion i kievrusisk stil den novgorodiska identiteten än tydligare, medan den finsk-ugriska komponenten minskade i inflytande. Från 1200-talet och framåt kom nya plastiska zoomorfa hängsmycken att dels produceras i staden och dels anlända med en ökad andel besökare med östersjöfinskt ursprung. Bakgrund till denna kvantitativa förändring låg i Novgorods växande politiska dominans över de viktiga pälsdistributörerna.

Relationen till städerna i nordvästra delen av Kievriket förändrades starkt under 1000- och 1100-talet. Novgorods strävan efter dominans var en process där kontrollen över befolkningen utövades av olika härskare. Åren mellan 995 och 997 anföll den norske Erik Jarl Staraja Ladoga, understödd av Olof Skötkonung (Boguslavskii 2005: 335f). Liknande attacker har noterats för år 1015. De politiska motsättningarna löstes enligt tidens diplomatiska skick genom att binda släkterna starkare samman. Giftermålet mellan Ingegerd Olofsdotter och Jaroslav den Vise 1019 säkrade skyddet för Staraja Ladoga, då hon fick staden i morgon-

gåva samtidigt som Ragnvald Jarl placerades där som militär ledare. Förbindelserna med sveariket gav ett upprepat inflöde av legosoldater. Mellan åren 1015 och 1036 kom det in varingar som förstärkte hären vid sex tillfällen (Franklin & Shepard 1996: 203). Interaktionen mellan skandinaverna och den lokala östersjöfinska befolkningen i Ladogaområdet bör ha varit omfattande. Det går inte att bortse ifrån att den kraftiga närvaron av krigarföljen under första halvan av 1000-talet ökade trycket på befolkningen i närområdet. Tributplikt och resurskontroll föregick den novgorodiska dominansen över pälsjagande östersjöfinska grupper. Då Jaroslav och hans närmaste avlidit vid 1000-talets mitt blev Novgorods inflytande starkare och det skandinaviska inslaget svagare.

Maktthavarna i Novgorod tog alltmer av kakan i norr. Inflytande kan mätas i flödet av västeuropeiska silvermynt som passerade detta centrum och vidare ut i nätverket. Mängden mynt ökade i staden från 1025 och framåt, samtidigt som de hamnade i ett väst-östligt stråk vid sjöarna Ladoga, Onega och Beloe samt längs floderna Onega, Vaga, Sukhona, Vychegda, Vym och Kama (Potin 1990; Boguslavskii 2005: 335f). Inflödet bestod huvudsakligen av frisiska mynt. Hantverksproduktionen från Novgorod av sattes samtidigt i närområdet. Staraja Ladoga fick en stor mängd massproducerade varor därifrån under perioden 1020 till 1070 (Boguslavskii 2005: 335).

Av denna korta historiska översikt framgår tydligt att vepserna hade omfattande kontakt med andra finsktalande folk, skandinaver och slaver från äldre vikingatid och framåt. Tyngdpunkterna skiftade i dessa relationer. Under perioden som berör flertalet ”östliga” fynd i Norrland skedde en omfattande östersjöfinsk expansion in i områden med pälsbärande djur. Uttaget berodde på skandinavisk dominans vid Ladogasjön under första halvan och mitten av 1000-talet, samt Novgorods och Rostov-Suzdal's strävan efter hegemoni mot norr och nordost. Från att ha dominerat päls handeln med jagande folk vid Vym'- och Vychegdafloderna fick vepserna släppa Sukhonorutten till novgoroderna (Martin 1986: 126). Den nya kolonisationen genomfördes inte utan motstånd, men med etableringen av centralplatsen Nizhnii Novgorod av Rostov-Suzdal' 1221 var den rurikidiska hegemonin över vepserna säkrad (Martin 1986: 23).

Vepserna och andra finsktalande grupper väster, norr och öster om Novgorod blev troligen pressade av både skandinaviska krigarföljen och stadens bojarer att antingen acceptera nya påbud eller röra sig bort från territoriet. Expansionen resulterade i förtätningar i det vepsiska kärnområdet mellan Ladogasjön och Beloesjön, i spridda bosättningar vid Onegasjön samt rörelser in i dagens Finland. Samtidigt ökade användning av östersjöfinska smyckesformer i Ladogaområdet under hela 1000-talet, medan västeuropeiska mynt funna längs pälsutbytets huvudstråk anger en bindning till Novgorod. Det var vid mitten av 1000-talet nätver-

ket fick tydlig struktur. Den gamla interregionala handelsplatsen vid Ladogasjön underställdes Novgorods intressen och blev mellanhand för pälsinhämtning. Smyckena och yxorna i Norrland kan vara rester efter denna dubbla exodus mot nya permanenta bosättningar öster om Novgorod och en mer intensiv rörelse norrut. Frågan kvarstår dock hur människor tog sig fram mellan bygderna i det östersjöfinska kärnområdet och Norrland med resor upp till 100 mil?

Genom vidsträckt vattenland

Områdena i Norrland och nordvästra Kievriket separerades av milsvida skogar. För att förstå hur de ”östliga” föremålen hamnat i sin nya sociala kontext måste vi rikta intresset mot området däremellan, framförallt Finland. Kontaktytan var gles där människor rörde sig genom vida obefolkade områden. Givetvis kan de föremål som anlände till Norrland ha kommit dit genom stegvis rörelse, med flera mellanhänder. Problemet att ta sig genom terräng utan infrastruktur i form av vägar och underhållsmöjligheter bör ha lösts framförallt med turer under vintersäsongen. Vi får inte heller glömma att det inte är okänt land resenärerna rörde sig igenom. Samiska toponymer och lämningar visar på ett tätt bruk av det inre av Finland ända ner till Finnar, Tavaster och Kareler i söder (Zachrisson 1992; 1997a: 39).

Eftersom vikingatidens och den tidiga medeltidens transporter oftast ses som vattenburna med seglande havsgående skepp som viktigaste färdmedel är det svårt att anknyta studier av inlandsfärder till den pågående forskningen. Långväga rörelser genom obruten terräng i Ryssland och Finland har studerats i nyttjandet av utmarken, *eränkäynti*, och genom redskap för färder genom den (Taavitsainen 1998; 1999; Masonen 1995; Sindbæk 2003). Vildmarksresurserna var en del av den etablerade ekonomin, under historisk tid med äganderätt så att området kunde ärvas eller säljas. Fiskevatten och jaktmarker nåddes med olika transportmedel. De fysiska lämningarna av dessa färder har hittats i våtmark långt från känd bebyggelse i form av långtidsförvarade skidor, båtar, åror, snöskor och slädmedar. Färdmedlen täckte behov för både sommar- och vintersäsong. Ett fynd av en sydd båt i östra Tavastland kan exemplifiera detta. Dateringen med hjälp av 14C gav perioden 1025–1165 som mest trolig (Taavitsainen 1999: 309). Tekniken med sydda lätta båtar för färder i det vattenfyllda inlandet finns dokumenterat på Olaus Magnus ”Carta Marina” från 1539 (figur 5). Kunskapen bör också ha existerat i tiden däremellan, alltså även under tidig medeltid. Det är sådana lösningar som fick de långväga resorna att fungera långt borta från varuutbytets emporier under expansionen för interregional handel.

I sökandet efter möjliga vägar genom svagt befolkat land mellan Ladogasjön och Bottenviken är det möjligt

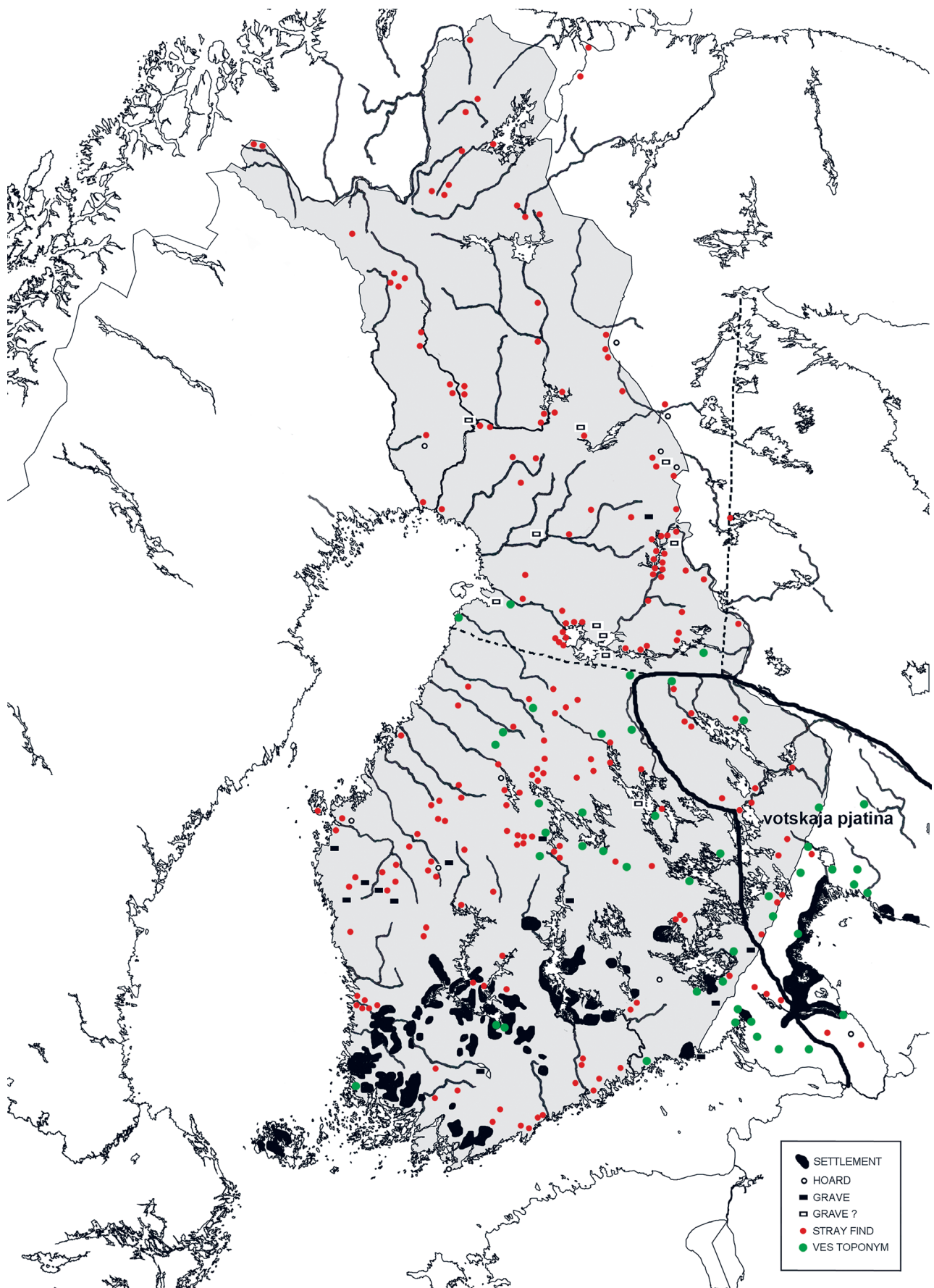


Figur 5. Sydd båt avbildad på Olaus Magnus ”Carta Marina”.

att förtydliga stråken med utgångspunkt i flera källor. Intresset för ruten från novgorodernas sida påvisas av Nöteborgsfredens gräns från 1323, där den tänkta leden sträcker sig öster om gränsen till svenskt intresseområde (Gallén & Lind 1991). Just i detta område sträcker sig dessutom ett av de skatteområden (pjatina= ”femtedelar”) från Ladogasjön mot nordväst. ”Votskaja pjatina” från 1500-talet kan utgöra en äldre geografisk region där rörelserna mot Bottenviken säkrades. En tredje källa utgörs av den så kallade Nousia ”Ryssen”, en karelare som anger färdvägen från sin geografiska utgångspunkt sjön Saimen, över sjön Pielinen, Sotkamo, Ule träsk samt ut i Bottenviken via Ule älv (Niitemaa 1961; Huurre 1987: 19).

Ytterligare en källa skall lyftas fram som redskap till förståelse för resandets riktning och aktörerna som rörde sig längs vattendragen. Toponymer kan vara vanskliga att bruka som historisk källa, eftersom tiden för namngivandet kan vara svår att fixera. Trots att ortsnamn ska ses som kronologiskt kumulativa anger de en närvaro och aktivitet. I Finland uppträder ett stort antal platser med namn som anger etniska beteckningar som ”häme-” (tavast-), ”suomi-” (finn-), ”venäja-” (ryss-) och ”karjala-” (karel-) (Vahtola 1980; Wallerström 1995: 222f). Om vi med viss försiktighet antar att begreppet ”veps” har en etnisk medeltida innebörd bör platser med detta ord i namnet ha utgjort en kontaktyta med denna östersjöfinska folkgrupp. I Finland sträcker sig en zon med ”ves”-toponymer från Ladogasjön, och huvudsakligen inom ”Votskaja pjatina” och längs den rutt som Nousia ”Ryssen” anger århundraden senare. Denna zon är tydligare än de med andra etniska platsnamn.

I det från sydost mot nordväst sträckande nätverket ingick även de östersjöfinska grupper från Egentliga Finland, Tavastland och Karelen som i olika takt närmade sig resursområdet. Ett av de viktigare områdena längs med ruten låg vid sjön Ule träsk där en ansamling av föremål och bebyggelse markerar mer permanent bosättning (Huurre 1987: 27, figur 6; Huurre 1992; Roslund i tryck, figur 3). Antalet fynd ökar för perioden ca 800 till 1300, varav största gruppen är redskap som spjut- och pilspetsar, yxor, knivar och eldstål. Andra föremål är dräktspännen, smycken och glaspärlor. Två kvinnogravar från Suomussalmi date-



Figur 6. Vattenvägar från Ladoga-Onegasjöarna genom Finland mot Bottenviken. Kartbilden visar en sammanställning av Nöteborgsfredens gräns 1323, norra delen av skattlandet Votskaja Pjatina 1500-tal, vägen beskriven av Nousia "Ryssen", samt "Ves"-namn i det finska landskapet. Karta författaren med underlag från Vahtola 1980; Huurre 1987; Gallén & Lind 1991.

rade till år 900 respektive till 1100-talet anger en spännvidd i tid då området varit bebott. Märkligt nog har de i forskningen betraktats som utifrån kommande främlingar, trots att ett lokalt smyckeskick inte kan definieras tydligt (Huurre 1987: 23). Istället kan man se kvinnorna som individer i en grupp människor med hybridiserad kultur, i dialog med passerande grupper från många riktningar. Behovet av en etnifiering och emblematiskt tydlighet uttryckt i en avgränsad materiell kultur kan ha varit frånvarande. Istället var interkulturell kommunikation det viktigaste. Föremålsuppsättningarna i området var nämligen västfinsk, germanskt skandinavisk, och från områden vid Ladogasjön, Karelen och Vita havet. En tydligare kronologisk indelning av fynden hade varit önskvärd för att förstå den geografiska dynamiken.

Med de olikartade källorna som grund går det att utkristallisera en mer distinkt rutt från området vid Ladoga och Onega där vepsernas extensiva bosättningar för utmarksjakt låg (figur 6). Därifrån kunde de röra sig genom det vattenrika finska inlandet, vid Ule träsk och längs Ule älv där andra östersjöfinska grupper bodde, ut till Bottenviken. Därefter tog de sig längs kusten till de platser i Norrland där de ”östliga” föremålen hittats. Tillsammans anger smycken och yxorna ett möjligt ursprung och en rutt som bör ha brukats av såväl samiska som östersjöfinska individer.

Vattenland och bondebygd – en plädering för fler aktörer

Resorna från de östersjöfinska områdena till Norrland krävde inte bara logistik som fungerade. Förutom det mer funktionalistiska perspektivet finns en social sida som var den andra delen av möjligheterna till att förflytta sig genom oländig terräng. I det inre av Finland visar lösfynd, enstaka gravar och spridd bebyggelse på människor som erbjudit långväga resenärer replipunkter i det vattenfyllda landskapet. Längs med de mest välanvända vattenstråken fanns alltså möjligheter till bistånd med föda och värme för natten. Från områdena längs Bottenvikens kust, ner till den nordligast belägna germanska bondebygden i Ångermanland fanns också andra befolkningsgrupper som drogs in i det östliga nätverket.

Inom norsk forskning har man understrukit hur de germanska och samiska grupperna påverkat varandra, särskilt under 1000- och 1100-talet (Storli 1991; Hansen & Olsen 2014: 76f, 103f, 116ff, 127ff). Kvinnor och män ur respektive folkgrupp har ingått äktenskap som förstärkte tillit och de ekonomiska banden. Giftermål och gåvor spelade som vanligt en viktig roll. Tanken på en samisk elit eller mäktiga släkter är tilltalande utifrån det faktum att vi finner kvinnogravar med samiska smyckeformer i germanska områden, liksom skandinaviska smyckeformer i samiskt område (Storli 1991: 99). Pälshandelns ökade dragningskraft

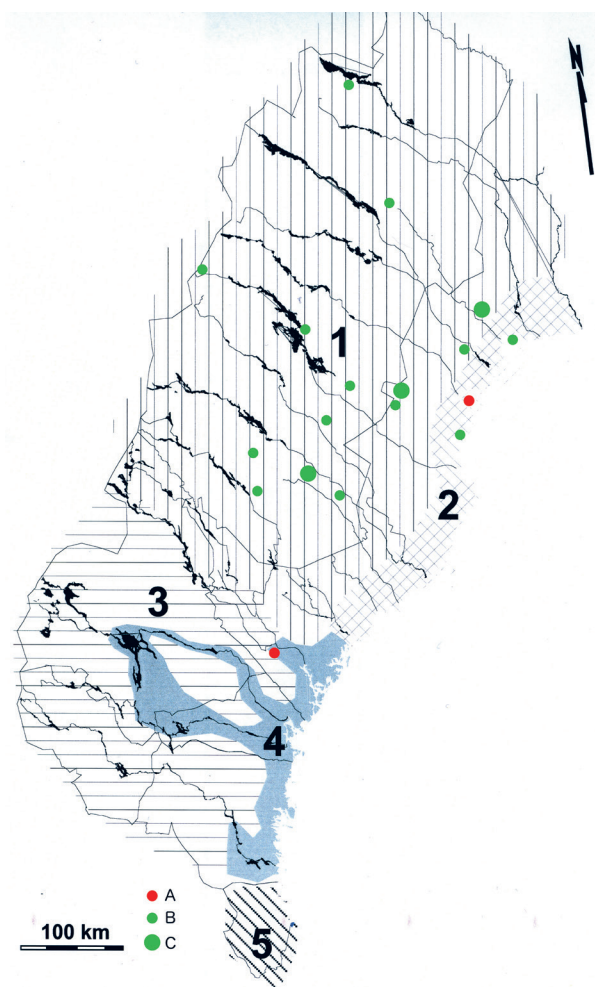
på det interregionala varuutbytet gav samerna möjligheten att agera genom sin kunskap om hur man fick tillgång till resurserna. Genom sin position som viktiga aktörer i nätverket kunde vissa samer ackumulera ett socialt och ekonomiskt kapital som gjorde dem attraktiva för de norröna grannarna. I de skriftliga källorna definierades de även som ”finnekonger” (Hansen & Olsen 2014: 116).

Ett sådant scenario har inte tydligt lyfts fram för de östliga kontakterna. I dessa är det kulturella mönster och likheter i världsbilder som stått främst. Därmed får vi en dikotomisering med socioekonomiska förklaringar till interaktion i väster, medan det i öster är ideologi och kultur som binder samman människor. Det stämmer att vi kan räkna med en mycket kontinuerlig kommunikation öster- och sydöst ut under hela förhistorien, men det räcker inte som förklaring till den fortsatta processen under vikingatid och äldre medeltid. Intensiteten i förbindelserna ökar kraftigt också i öster, och det bör sannolikt ha genererat liknande sociala lösningar som mellan norröna och samer i Norge. Vi får räkna med att dessa också innebar giftermål, gåvoutbyte och konstruerade släktskapsband. Liksom i det sammanflätade germansk-samiska gränsområdet i dagens Norge anger den materiella kulturen hos den hybridiserade befolkningen i det inre av Finland en kulturell öppenhet under perioden ca 800 till 1200. Där möttes samer och östersjöfinska grupper. Hanteringen av de motsättningar som uppstod när olika traditioner möttes påverkades av gästernas utsatthet och den lokala befolkningens behov av utifrån kommande gods. Om man hade snarlik världsbild och ikonografiska uttryck för denna underlättades kommunikationen. Mycket talar för att så var fallet med östersjöfinska grupper och samer som länge rört sig i samma landskap.

Men samerna var endast en grupp av flera som ingick i det komplexa östliga nätverket. Aktörerna varierade över tid, med benämningar som ibland angav etnisk identitet och ibland utgick från handlingar. Finnar, tavaster, kareler, vepser, kväner, tjuder, birkarlar, kolbjäger och bjarmer bildar en svår genomtränglig skog av namn och identiteter med varierande definitioner (Hansen 1996: 36, figur1; 82, figur9; Wallerström 1995: 213ff). Några av dem har kronologisk bärighet, men kan inte entydigt pekats ut som etniska samfälligheter med tydlig geografisk hemvist. Sammantaget har de alla rollen som motpoler till den samiska kulturgruppen. Relationerna pendlade mellan utbyte för ömsesidigt välstånd och repressiv taxering. Förhållandena speglar maktbalansen mellan aktörerna över tid. Exemplet från Norge visar att samerna som grupp var socialt heterogen med antydning till hierarkier. Också de östersjöfinska grupperna uppvisade regionala identiteter och representerade liksom norröna aktörer både lokala intressen och grupper med riksbildar ambition. Vi befinner oss också före 1300-talet då kungamakten från svensk sida koloniserade Norrland och delade upp Finland med Novgorod (Wallerström 1995: 277ff).

Zachrissons tolkning av den kronologisk-korologiska spridningen av etniskt definierade fynd är nödvändig att återkomma till. Tadelningen i en ”finsk/östbaltisk” och ”rysk/orientalisk” föremålsgrupp bygger på antagandet att ursprungsområdena var homogena i sin etniska sammansättning och materiella kultur. Ser man till fyndsammansättningen i Kievrikets norra resursområde framträder en annan möjlighet. Från 900-talets slut, men främst från sent 1000-tal, förändrades den östersjöfinska materiella kulturen under inflytande från de expanderande städerna Novgorod och Rostov-Suzdal'. Även om befolkningen länge omfattade en östersjöfinsk majoritet, mötte man ett annat kulturmönster med slaviska och skandinaviska inslag. Vardagens uppsättning av kommunikativa element blev därför multikulturell, varför det svårigen går att urskilja entydiga etniska idiom. Det område som tydligast speglar denna socio-ekonomiska förändring är det område som i rysiska källor benämns Zavolochje, med en befolkning som i de rysiska källorna benämns Zavolocheskaja Cud (Stang 1981: 158; Martin 1986; Makarov 1991: 77; Hansen 1996: 49ff). Initialt under 1000-talet var det området vid Vagaflodens dalgång som avsågs, men snart omfattades också floderna Onega och den nordliga Dvina. Området var svagt bebott före 1000-talet, men kom att hysa en blandad befolkning med framförallt vepsiskt ursprung, men också slavisktalande individer. Kombinationen av artefakter uttryckte en hybridiserad livsstil som var ursprunget till många av de ”östliga” föremål som hittas i Norrland (Makarov 1991: 77). Istället för representanter för distinkta etniska områden kan man se Zachrissons intressanta blandning av ting som kommande just från de av vepserna dominerade regionerna. Etableringen av en skandinavisk överhöghet i Ladoogaområdet under första halvan av 1000-talet, kan dessutom ha påverkat spridningen av även skandinavisk-rusiska kulturmönster till östersjöfinska individer.

I Norrland där yxorna och smyckena ingick i det kulturella samspelet verkar olika ekonomier och kulturella traditioner ha fått regional prägel (Zachrisson 1997b; Ramqvist 2001; 2007; 2012; Bergman 2010). En vanlig indelning brukar göras mellan samiska och germanska kulturmönster, men andra aktörer fanns med. Per Ramqvist menar sig kunna avgränsa fem skilda traditioner som är geografiskt koncentrerade och etniskt distinkta. Områdena ska givetvis inte ses som slutna, människor rörde sig i gränsområdena. Likaså är de etniska benämningarna problematiska, eftersom innebörden kan skifta över tid. Övre Norrlands inland (1) menar han hade en nordsamisk majoritet, medan Mellannorrland (4) hyste bofasta germaner. Söder om Övre Norrland, i det Södra inlandet (3), fanns sydsamer som rörde sig än längre ner i landet. I Övre Norrlands kustland fanns finskspråkiga kväner (2). Ramqvist menar att det utkristalliserade sig en mycket tydlig ekonomisk, språklig och religiös gräns emellan nordsamer och kväner under yngre järnåldern (Ramqvist 2007: 159; 2012: 35). Gränsområdet markeras ytterligare ge-



Figur 7. Stridsyxorna och de ”östliga” föremål i Norrland i relation till Ramqvists fem norrlandsregioner. A = stridsyxorna i Skärvsta och Käcktjärn; B = ”östliga fynd”; C = ”östliga” föremål i samiska depåer. Karta Mats Roslund med grundkartor Ramqvist 2007 och Makarov 1992a.

nom de samiska offerplatserna som ligger nära zonen mellan de två olika kulturmönstren. Interaktionen bör ha fått socio-ekonomiska följder, som den belagda hierarkiseringen inom den samiskspråkiga befolkningen.

Situationen blir fysiskt tydlig om Ramqvists fem norrländska zoner sammanförs med placeringen av de två stridsyxorna och de ”östliga” smyckena (figur 7). Det visar sig då att samtliga grupper var indragna i det politiska och sociala spelet i öster. Särskilt intressant blir det med föremålen i Mellannorrland, som inom forskningen fortfarande ses som en ”sydlig” norrön inträngning i ett nordligt ekosystem. Anknytningen till bondebygderna söderöver är väl belagd i hustyper och ekonomi sedan förromersk järnålder (Ramqvist 2012: 39f). Livsmönstret i den mellan-norrländska bondebygden uppvisar alltså kulturell samhörighet med sydliga grupper i vissa avseenden, medan de skiljer sig i kontaktytor med omvärlden. Gränserna mellan de olika språk- och kulturgrupperna var inte skarpa. Rörelser mellan bosättningar i området bör ständigt ha pågått, även om det var säsongsmässiga och ritualiserade kontak-

ter man upprätthöll. Uppenbarligen fanns dock kulturella skillnader, inte minst mellan samer, kväner och norröna. Trots dessa har samtliga fem zoner ”östliga” föremål, som anger en gemensam kontaktyta i denna riktning, som inte enbart samer tog del av. Stridsyxorna hamnar inom Ramqvists område 2, med finsktalande kväner, och område 4, i en grav inom den norröna bruksbygden.

Nätverkens sociala lösningar – analogier i mötet mellan huroner och fransmän

Den arkeologiska karteringen ger ett fruset ögonblick av kontakterna. Det sociala innehållet i kommunikationen och processen över tid måste sökas med andra metoder. Analogier kan göras med de första indiansk-franska kontakterna i nordöstra Amerika och sydöstra Kanada från 1609 till 1649, även om kritik framförts mot för enkla amerikansk-norrländska jämförelser (Ray 1974; Heidenreich & Ray 1976; Selinge 1982; Sleeper-Smith 2001). Fiske och pälshandel i Nya Världen var en viktig del av europeisk ekonomi redan från 1400-talets slut. Franske kungens utsände Samuel de Champlain strukturerade förbindelserna med indianerna från 1609 och gjorde resor i inlandet. Huronerna blev de viktigaste samarbetspartnerna. De hade i sin tur vänskapligt samarbete med algonquiner och montaignais, vilket gav tillgång till ett mycket stort resursområde runt de Stora sjöarna. Direkt vid ankomsten drogs fransmännen in i de pågående striderna med irokeser. Fransmännen hamnade alltså i redan etablerade motsättningar, men fick samtidigt tillgång till väl frekventerade pälsjägerområden. Konflikter skapades alltså inte av de anländande främlingarna, istället skärptes de.

I ett tidigt skede baserade sig relationerna på att de utifrån kommande befann sig i ett känsligt underläge med liten kännedom om topografi och kommunikativa regler. Lokala grupper besatt denna kunskap, och kunde vinna på att samarbeta med främlingarna. Ingiften och krigståg mot en fientlig grupp var en vanlig integrerande praxis. Champlain utövade en medvetet interkulturell politik genom att uppmana sina män att ingå äktenskap med huronska kvinnor för att stärka den romersk-katolska fronten mot engelska och holländska protestanter längre söderut. Tanken var dessutom att få de bofasta jordbrukande huronerna att öka pälsdjursuttaget från de redan vänskapligt sinnade algonquistammarna. Huronerna blev mellanhänder i ett nätverk som de noggrant bevakade för att behålla kontrollen. Resorna gick till utbytesplatser som man hemlighöll för fransmännen. Organisationen var familje- eller bybaserad, bestående av 200 till 300 män med kanoter som var borta tre–fyra veckor i taget (Heidenreich & Ray 1976: 23). Innan smittkoppor, irokeskrig och överexploatering av bävern förändrade utbytet kunde mängden pälsar vara enorm. År 1633 angjorde 150 kanoter med omkring 800 krigare Saint

Lawrence, fransmännens centralort. Detta ger ett intressant perspektiv på omfattningen av den östliga pälshandlingen under vikingatid och tidig medeltid.

Tidigaste skedet i förvärvandet av pälsar fram till 1600-talets mitt karaktäriserades av att vänskapligt sinnade stammar agerade mellanhänder. För att få denna logistik att fungera var personlig närvaro i de indianska områdena nödvändig. Lösningarna på kontinuerlig kontakt var blodsbrödraskap och giftermål, det vill säga äkta eller konstruerade släktskapsförbindelser som skapade emotionella bindningar och beroenden. Huronstammarna använde redan sedan länge detta sätt att minska motsättningar och skapa allianser, då de utbytte kvinnor, barn och även män som bodde som bröder hos mottagarna (Heidenreich & Ray 1976: 16).

Det fransk-huronska samarbetet som startade på allvar 1615 fick ett blodigt slut 1649 då irokeserna utrotade stora delar av stammen. De så kallade Bäverkrigen mellan fransmännen och irokeserna upphörde inte förrän med en fred 1701. Under period av stridigheter ändrades logistiken för pälsuttaget. Franska ”coureurs-de-bois” (skogslöpare) hade levt med indianer och kände till överlevnadstekniker sedan Samuel de Champlain uppmuntrade fransk-indiansk familjebildning. Nu kringgick de gamla överenskommelser och jagade själva på djupet i inlandet. Denna inofficiella form av jakt och handel var farlig, vilket gav de indianska kvinnorna en mycket viktig roll (Sleeper-Smith 2001: 18). I ett ”marriage à la façon du pays” säkrades handelsrättigheter genom släktskap med kvinnans familj, liksom kunskap om överlevnadsstrategier under perioderna i skogarna. Kvinnornas praktiska uppgifter bestod i att torka kött för långfärder, bereda hudar och göra arbete på de tillfälliga boplatserna. De tillverkade också snöskor, kanoter och mockasiner, absolut nödvändiga redskap för rörelser över stora avstånd. Viktigast var deras roll som språkliga och kulturella mediatorer mellan fransmannen och lokalgrupper.

Vänder vi oss till nordliga Fennoskandinavien kan några analogier vara intressanta att testa i framtiden. Främlingarnas känsliga position i ett tidigt skede av kontakterna bör ha överensstämmt med de i Nya Världen. Förskjutningen från att ligga lågt som nykomlingar till att alltmer dominera utbytet kan vi också se i norr. Den initiala fasen i fransk-huronska-förbindelser kan försiktigt jämföras med ruserna i Novgorod och skandinaverna runt Aldeigjuborg som beställare, och östersjöfinska grupper från Ladoga- och Onegasjöarna som mellanhänder, i kontakt med samerna som de i finska inlandet och övre Norrland agerande jaktlagen. Något som är tydligt i de norsk-samiska förbindelserna är kvinnornas roll som gränsgångare mellan kulturgrupperna för att konstruera stabiliserande släktskap och dela med sig av kunskap. Symboliskt nog är det två kvinnogravar från 900- respektive 1100-talet som undersökts i finska inlandet vid Suomussalmi med hybridiserad smyckesuppsätt-

ning (Huurre 1987: 22). Susan Sleeper-Smiths beskrivning av de franska pälsjägarna och -handlarna kan var en god utgångspunkt för att förstå situationen under vikingatid och tidig medeltid i Övre Norrland; "A trader's success depended on his ability to understand and negotiate the symbolic consequences of exchange. Consequently, Native wives became indispensable intermediaries for their fur trader husbands. These women facilitated communication among people who spoke different languages by serving as interpreters and by arbitrating the negotiation process" (Sleeper-Smith 2001: 20).

En skiftning i flödet – samer, östersjöfinnar, norröna och novgoroder som aktörerna i övre Norrland

Med utgångspunkt i två relativt förbisedda stridsyxor och de mer välkända "östliga" smyckena i övre Norrland har jag försökt etablera en social och historisk kontext. Målsättningen har varit att visa på yxornas och smyckenas geografiska och sociala hemvist, samt fördelning i Norrland inom kända kulturområden. Vägarna däremellan har fått en tydligare utsträckning. Denna fond av källor har gett anledning till att formulera ett hypotetiskt fysiskt och socialt förlopp för kontakterna i ett vidare historiskt perspektiv.

Tidigare forskare har understrukt svear, gotlänningar och novgoroder som de viktigaste aktörerna för transporten av gods norrut som byttes mot pälsverk. Fler grupper än så måste tas i beaktande under den tidiga perioden från sent 900- till 1100-tal. Bland annat känner vi till att vepserna åtminstone sedan tidigt 900-tal hade kontroll över skogarnas resurser som de förde vidare till volgabulgarerna. Utbytet gav ett överskott och politisk tyngd. Under 1000-talet stärktes den östersjöfinska identiteten genom ökat bruk av kulturellt distinkta smyckesuppsättningar. Vi kan inte heller helt bortse från svear som aktörer, fast då i egenskap av insamlare av överskott, då skandinaver bodde i Ladogaområdet åtminstone fram till 1000-talets mitt. Finnar och tavaster rörde sig också i Finlands inland under samma period, liksom senare en växande grupp från Karelen. I Uleträskens omland och ut till Bottenviken fanns andra finsktalande bofasta, ibland utpekade som Kainuu, med kvänsk hybridiserad identitet.

På pälsjägarnas och mottagarnas sida har samiska grupper fått företräde. Yxorna och smyckena är emellertid vidare spridda utanför deras språkområde. Särskilt intressant är möjligheten att norröna bofasta har tagit del av östkontakterna personligen, och inte enbart via mellanhänder längs östkusten ner till svearnas område eller Gotland. De hybridiserade, och därför kulturellt svärfångade, kvänerna kan med interkulturell kompetens samordnat färder genom vattenlandet i norra Finland och längs det inre av Bottenviken. Samerna överlappade samtliga nämnda grupper geo-

grafiskt. Inom samegruppen ökar också hierarkiseringen med olikartad tillgång till kontakterna och pälsuttag.

Vi rör oss i en tid då rikenas utsugning av resursområdena i norr inte etablerats fullt ut. Istället är det mer balanserade relationer som håller igång kontakterna. Människor av olika kulturell bakgrund behövde varandra för att kunna säkra utbytet, som i det huronsk-franska nätverket före 1650 då båda parter vann på transaktionerna. Grupperna vävdes samman av gemensamma intressen och innötning av kända stråk genom landskapet. De sociala instrumenten för att klara detta var troligen etablering av äkta och konstruerad släktskap över språk- och kulturgränserna. I samspelet var valet av ting viktigt. Stridsyxornas karaktär av hirdanknutna elitvapen tilltalade troligen män i Ångermanland och bland kvänerna. Samernas och östersjöfinnarnas världsbilder sammanstrålade i bruket av symboler som sjöfågel-, halvmån- och djurliknande hängsmycken.

Samtidigt med att östersjöfinska grupper ökar sin närvaro i Norrland minskar den mycket väletablerade förbindelserna mellan sydvästra Finland och svearna (Roslund i tryck). Under vikingatiden visar en varierad uppsättning smycken från Finland på en tydlig gemenskap. Ännu viktigare är de polerade keramikkarl av finsk-ugrisk typ för hantering av drycker som har stor spridning på såväl landsbygden som i de enda urbana centra Birka och Sigtuna. Vi kan följa dem i Sigtunas kulturlager fram till mitten av 1000-talet, då de helt försvinner. Som en total kontrast fortsätter kärnen att tillverkas på andra sidan Östersjön fram till början av 1200-talet. Om en intensiv och kontinuerlig kontakt hade upprätthållits borde keramiktraditionen ha funnits kvar. En arkeologiskt belagd närvaro av ett större antal östersjöfinska individer i mälarområdet kom alltså att upphöra vid mitten av 1000-talet.

Skiftningen i flödet av materiell kultur kan indikera en förändring i relationerna mellan svear, östersjöfinnar och novgoroder. Det skedde en omstrukturering i handelsnätverket mot Novgorod, som under slutet av 1000-talet fick ökad attraktionskraft. Den direkta orsaken till detta är svår att peka på. Vi får tänka oss flera variabler som samverkar. Tillgången på pälsar och andra skogsresurser blev större då Novgorod etablerade en tydligare överhöghet i sitt omland. Rikedomarna drog till sig andra aktörer i nätverket och ökade intresset hos redan närvarande vänner. Detta är arkeologiskt synligt i inflödet av västeuropeiska mynt, främst frisiska, till Novgorod med omland. På andra sidan Finska viken röjer en varierad sammansättning artefakter från 1000-talets tre sista decennier en tydligare kontinental och rusisk närvaro i Sigtuna. Österleden drog till sig väletablerade handelsmän från Schleswig och andra centralplatser.

Just i detta skede, då människor i Mälardalen förlorade intresset för gamla vänner i sydvästra Finland och istället uppvisade ett ökat intresse för det växande Novgorod, verkade de "östliga" föremålen i allt större omfattning nå Norrland.

Under århundradets sista decennier ökade antalet människor som rörde sig i Finlands inland, längs med Ule träsk och Ule älv, längs kusten ner till Ångermanland. Den växande efterfrågan på pälsar drog in flera språkgrupper i ett samspel som krävde förståelse för andras livsmönster och kompetens i ett mångfasetterat socialt spel. Kommunikationen fördes med både språk och materiell kultur. Orden som band samman män och kvinnor med gemensamma intressen, förstärktes med utsmyckade stridsyxor i järn och sjöfåglar i brons.

Den komplicerande samtiden

Samtidigt som den arkeologiska-historiska tolkningen ger ny kunskap om det förgångna, berör analysen av de två stridsyxorna i Norrland kärnfrågor inom den transnationella historieskrivningen idag. I den ryska diskursen har finsktalande folk fått en allt tydligare roll i skrivningen av det förflutna, mycket tack vare långvariga och kvalitativa insatser i svårnådda områden. Trots det kan man tolka den kievryska kolonisationen från sent 900-tal och framåt på annat sätt. Den rådande framställningen anger ett centrum-periferförhållande, där det kievryska kulturmönstret indirekt understryks som mer högstående och de finska grupperna som passiva (Ligi 1993; 1994). I de tvärkulturella studierna av kolonisationsområdet visar detta sig i att man koncentrerar sig på de ”slaviska” influenserna på de finska grupperna, snarare än en ömsesidig påverkan (Kovalev 1998: 79). I kritiken framhålls en svag framställning av redan existerande kulturella uttryck bland finska grupper. Bland annat vore det intressant att förklara det ökade intresset för lokala smyckesuppsättningar hos den östersjöfinska lokalbefolkningen under sent 1000- och tidigt 1100-tal. Kan detta vara en medveten strategi att med etniska idiom markera oavhängighet? På ett liknande sätt framhålls inte den kulturella variation som omfattade Kiev Rus’ under 1000-talet. Det skandinaviska, och möjligen baltiska, inslaget i befolkningen som funnits i området från 700-talet är helt borta ur historieskrivningen. Befolkningen benämns redan som en ”Slavic-Finnic culture” från slutet av 900-talet (Makarov 2006a: 271). Även om den slavisktalande gruppen inom Kievriket började dominera de högre sfärerna i samhället vid 900-talets slut är det tydligt att skandinaverna utgjort en markant etnisk grupp under 1000-talet (Lind 2006: 254). Ingiften med svearnas, danernas och norrsmännens kungadynastier och hirdmän därifrån präglade befolkningsinslaget under århundradet. Handelstransaktioner mellan svear, gutar och Kiev Rus’ fortsatte intensivt fram till ca 1200. Utan att ensidigt hävda en ”normanistiskt” hållning i denna ständigt återkommande debatt kan det berika de historiska tolkningarna med en mer öppen hållning till en liknande etnisk blandning för tidig medeltid som den under vikingatiden.

En liknande kritik kan riktas mot vår egen historieskrivning. I Skandinavien har en fokusering på samernas kontakter med de söderifrån kommande norröna och en allmän ”östlig” förbindelse skytt ett bredare spektrum av aktörer. Genom regionala studier har emellertid det stora norrländska området brutits upp i skilda ekonomier och kulturmönster. Det samiska bidraget till Nordens historia förminsas inte av att andra språkgrupper deltagit i kommunikation genom mycket svårforcerade landskap. Förutom samer blir östersjöfinska vepser, kväner, kareler, slavisktalande novgoroder och norröna synliga genom toponymer, ekonomiska val och omformning av landskapet. Inte minst i de medvetna valen av vapen i form av ryska stridsyxor samt zoomorfa- och halvmånformade smycken framträder de nya aktörerna.

Ett övergripande problem gäller vår öppenhet att ställa nya frågor om det förflutna när källorna blir mer mångfasetterade. Samiska befolkningsgrupper bodde och rörde sig i ett stort område från Atlanten till Vita havet, och så långt söderut i Norge, Sverige och Finland att geografisk och kulturell överlappning med norröna och östersjöfinska grupper var omfattande. Trots den sparsamma befolkningstätheten är samiska livsmönster att betrakta som norm och representerar en majoritetskultur i norr. Särskild omsorg har riktats mot att skriva in samisk, och framförallt svårtolkad sydsamisk, kultur i den nationella historieskrivningen. I arbetet med detta har ett post-kolonialt perspektiv varit rådande, med rikens och staters utnyttjande av resurserna i fokus. Ser vi till de perioder som berörs här, 900- till 1200-talet, är situationen troligtvis en annan. Norska kungasagor nämner ”finnekonger” och samiska depåfynd vittnar om mer jämbördiga relationer, med välbärgade samiska familjer särskiljande sig från andra grupper som en elit (Odner 1983; Storli 1991: 100; Zachrisson 1997b: 144ff; Hansen & Olsen 2014: 116ff).

Det går att läsa in en nästan rousseauansk tanke om den gode vilden som utsätts för exploatering i berättelsen om samerna. Genom en periodisering av kontakterna går det att visa en annan tid då ”periferin” stod i centrum. Samarbete med utifrån kommande norröna och östersjöfinska grupper kan ha genererat eller förstärkt existerande hierarkier inom det samiska samhället. Betydande rikedomar har cirkulerat. Markeringen av skillnader mellan samiska släkter och även mellan större samiska grupper kan tidvis lett till kamp om kontakter och resurser med våld som medel. Vepser, kväner och kareler kan ha skapat en social obalans med sina resurser från ekonomiskt starka områden i sydöst. Det existerade också flera andra aktörer än samer i gränsområdena mellan ”de fem Norrland”. Har vi som forskare förmågan att leta efter våld mellan dessa människor, att se samernas hierarkiska strukturer under den tidiga medeltiden, att kort sagt se dem som aktörer utan att vara offer för förtryck från senmedeltidens expanderande riken?

Tack

För att kunna genomföra arbetet har flera personer varit behjälpliga. För litteraturtips och diskussioner vill jag tacka Inger Zachrisson och Per Rahmqvist. Piotr Kotowicz har frikostigt delat med sig av sin kunskap om stridsyxor i Östeuropa. Utan hans hjälp hade inte analogisökandet för de två norrländska fynden kunnat genomföras. Tack till Gunlög Fur och Johan Callmer för diskussioner och tips om tidiga möten mellan européer och urbefolkningen i Nordamerika. Tack till Johan Callmer och Ingrid Gustin för litteraturtips, läsning av manus och många givande diskussioner. Maria Panum Baastrup vid Nationalmuseet, Köpenhamn tackas för information om de danska miniatyryxorna.

Referenser

- Androshchuk, F. A. 2014. Rusi i bizantijskie kontakty Skandinavii v XI–XIV vv. *Sraturum plus* 5: 199–212.
- Bergman, I. 2010. Finnar, lappar, renar och bönder. Om medeltida befolkningsgrupper och näringar avspeglade i ortnamn i Bottenvikens kusttrakter. *Arkeologi i Norr* 12: 167–191.
- Boguslavskii, O. I. 2005. International trade in the southern Ladoga region. *Russian History/Histoire Russe* 32: 3–4: 313–339.
- Callmer, J. 1994. The clay paw burial rite of the Åland Islands and central Russia: a symbol in action. *Current Swedish Archaeology* 2: 13–46.
- 2015. The background and the early history of the neck rings of the Glazov type (also called Permian) and the beginning of the East-West connections in Early Medieval Northern Europe in the 8th and 9th centuries. I: Ekengren, F., Helgesson, B., Larsson, L. & Söderberg, B. (red.) *Small Things–Wide Horizons: Studies in honour of Birgitta Hårdh*. Oxford. S. 13–19.
- (i tryck). The Rise of the Dominion of the ar-Rus in the Northern Parts of Eastern Europe, Seventh to Ninth Centuries A.D.: A Case of Culture Construction. I: Callmer, J., Gustin, I. & Roslund, M. (red.) *Identity formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond. Communicators and Communication*. Leiden.
- Dostál, B. 1966. *Slovanská pohřebišťe ze střední doby hradištní na Moravě*. Prag.
- Drozd, A. & Janowski, A. 2007. Wczesnosredniowieczny topór inkrustowany z miejscowosci Pien na ziemi chelminskiej. I: Bogacki, M., Franz, M. & Pilarczyk, Z. (red.) *Wojskowosc ludow Morza Baltycznego*. Torun. S. 106–127.
- Edberg, R. 1999. Krigaramuletter från Rus' i Sigtunas svarta jord. *Fornvännen* 94: 245–253.
- Fjellström, P. 1962. *Lapskt silver. Studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lapskt kulturliv* 1. Stockholm.
- Franklin, S. & Shepard, J. 1996. *The emergence of Rus 750–1200*. London.
- Gallén, J. & Lind, J. H. 1991. *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns* 2. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 427: 2. Helsingfors.
- Golubeva, L. A. & Kotjukurkina, S. I. 1991. *Belozerskaja ves': (po materialam poselenija Krutik IX–X vv.)*. Petrozavodsk.
- Grundberg, L. 2005. Ådalsbygd blir till. En järnåldersbygd vid Ångermanälven. I: Boström, G., Grundberg, L. & Puktörne, T. (red.) *Stora Ådalen. Kulturmiljön och dess glömda förfutna*. Härnösand. S. 134–203.
- Hallström, G. 1932. Lapska offerplatser. I: Edén, N. (red.) *Arkeologiska studier tillägnade H. K. H. Kronprins Gustaf Adolf*. Stockholm. S. 111–131.
- Hansen, L. I. 1996. Interaction between Northern European Sub-arctic Societies during the Middle Ages: Indigenous Peoples, Peasants and State Builders. In: Rindal, M. (red.), *Two Studies on the Middle Ages*. KULTs skriftserie 66. Oslo. S. 31–94.
- Hansen, L. I. & Olsen, B. 2014. *Hunters in transition. An outline of early Sámi history*. The Northern World 63. Leiden/Boston.
- Heidenreich, C. E. & Ray, A. J. 1976. *The early fur trades. A study in cultural interaction*. Toronto.
- Heindel, I. 1992. Äxte des 8. Bis 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neisse. *Zeitschrift für Archäologie* 26: 17–56.
- Hirviluoto, A-L. 1986. Finland's cultural ties with the Kama region in the Late Iron Age especially in the light of pottery finds. I: Lehtinen, I. (red.) *Traces of the Central Asian culture in the North*. Helsinki. S. 71–80.
- Huurte, M. 1987. Kulturen vid Ule träsks vattendrag under den sena järnåldern. I: Julku, K. (red.) *Nordkalotten i en skiftande värld – kulturer utan gränser och stater över gränser*. Studia Historica Septentrionalia 14:1. Rovaniemi. S. 19–34.
- 1992. Kainuun hämälä kausi – aika ennen savolaista uudisasutusta (The dark ages of Kainuu – the times before settlement from Savo). In: Julku, K. (red.) *Suomen varhaishistoria: Tornion kongressi 14.–16.6.1991*. Studia Historica Septentrionalia 21. Rovaniemi. S. 85–94.
- Kirpichnikov, A. N. 1966. *Drevnerusskoe oruzhie. Kop'ja, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteny : 9–13 vv. Band 2*. Moskva/Leningrad.
- Kivikoski, E. 1973. *Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text*. Helsinki.
- Knappett, C. 2013. Introduction: Why networks? I: Knappett, C. (red.) *Network analysis in archaeology: New approaches to regional interaction*. Oxford. S. 3–15.
- Korsjun, V. E. 2012. *Jazytjeskie priveski drevnej Rus, X–XIV vekov*. Moskva.
- Kotowicz, P. N. 2011. Early medieval ornamented axes from the territory of Poland. I: Tiplic, I. M. (red.) *Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe*. Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica, Supplementum 1. Sibiu. S. 105–132.
- Kotowicz, P. N. 2014. *Topory wczesnosredniowieczne z ziem polskich*. Collectio Archaeologica Ressoviensis, Tomus XIV. Rzeszów/ Sanok.
- Kotowicz, P. N. & Swiatek, M. 2006. Mittelalterliche Streitäxte aus den Sammlungen des Regionalmuseums in Jaslo. Ein Beitrag zur kenntnis der Bewaffnung in den Polnischen Karpaten. *Acta Archaeologica Carpathica* XXI: 115–145.
- Kovalev, R. 1998. Review of Makarov, N. A. 1997. "Kolonizatsiia severnykh okrain Drevnei Rusi v XI–XIII vekach". *Fennoscandia Archaeologica* XV: 78–81.
- Kucypera, P., Pranke, P. & Wadyl, S. 2010. Wczesnosredniowieczne miniaturowe toporiki metalowe z Europy Srodkowo-Wschodniej i Północnej. Korpus zabytków. I: Kucypera, P. & Wadyl, S. (red.) *Zycie codzienne przez pryzmat rzeczy*. Torun. S. 103–176.
- Kurasinski, T. & Skóra, K. 2012. Wczesnosredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. Piotrkowski. Lodz.
- Lehtosalo-Hilander, P.-L. 1982a. *Luistari I. The Graves*. Helsinki.
- 1982b. *Luistari II. The Artefacts*. Helsinki.
- Ligi, P. 1993. National romanticism in archaeology: the paradigm of Slavonic colonization in north-west Russia. *Fennoscandia Archaeologica* X: 31–39.
- 1994. "Active Slavs" and "passive Finns": A reply. *Fennoscandia Archaeologica* XI: 104–112.
- Lind, J. 2006. Problems of ethnicity in the interpretation of written sources on early Rus'. I: Nuorluoto, J. (red.), *The Slavification of the Russian North: Mechanisms and Chronology*. Slavica Helsingiensia 27. Helsinki. S. 246–258.
- Lysenko, P. F. 1991. *Dregovichy*. Minsk.
- Makarov, N. A. 1990. *Naselenie russkogo severa v XI–XIII vv: Po materialam vostochnogo Prionezhja*. Moscow.
- 1991. "Eastern" ornaments of the 11th–13th centuries in the Sami areas: origins and routes. *Acta Borealia* 2: 57–80.

- 1992a. Trade relations between Russia and Northern Fennoscandia in the Early Medieval times. I: Julku, K. (red.) *Suomen varhaishistoria: Tornion kongressi 14.–16.6. 1991*. Studia Historica Septentrionalia 21. S. 333–342.
- 1992b. Drevnerusskie amulety-toporiki. *Rossijskaja Archeologija* 2/1992.
- 2006a. Cultural Identity of the Russian North Settlers in the 10th–13th Centuries: Archaeological Evidence and Written Sources. I: Nuorluoto, J. (red.), *The Slavification of the Russian North: Mechanisms and Chronology*. Slavica Helsingiensia 27. Helsinki. S. 259–281.
- 2006b. Traders in the forest: the Northern periphery of Rus' in the medieval trade network. I: Reyerson, K. L., Stavrou, T. G. & Tracy, J. D. (red.) *Pre-modern Russia and its world. Essays in honor of Thomas S. Noonan*. Wiesbaden. S. 115–133.
- 2012. *Rus' v IX–X vekach: arkhelogicheskaja panorama*. Moskva/Vologda.
- Makarov, N. A., Krasinkova, A. M & Zaitseva, I. E. 2013. Srednevekovyi mogilnik Shekshovo v Suzdal'skom opol'e: spustja 160 let posle raskopok A. C. Uvarova (The Shekshovo Medieval burialground in the Suzdal field region: 160 years after excavations by A. S. Uvarov). *Kratkie soobshhenija. Instituta Archeologii* 230. S. 219–233.
- Martin, J. 1986. *Treasure of the land of darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia*. Cambridge.
- Masonen, J. 1995. *Tracks, paths and roads. Infrastructure and transport in Finland and the Baltic Sea area from the Viking Age to Medieval times (800–1500 AD)*. Finnish National Road Administration. Road Museum Reports 1995: 1. Helsinki.
- Nadolski, A. 1954. *Studia nad uzbroyeniem polskim x X, XI i XII wieku*. Wroclaw.
- Niitemaa, V. 1961. Handelsveier, Finland. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 6. Malmö. S. 185–190.
- Odner, K. 1983. *Finner og terfinner. Etniske prosesser i det nordlige Fennoskandinavia*. Oslo Occasional Papers in Social Anthropology 9. Oslo.
- Paulsen, P. 1939. *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*. Berlin.
- Paulsen, P. 1956. *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*. Bonn.
- Pimenov, V. V. 1965. *Vepsy: Ocherk etnicheskoj istorii i genezisa kul'tury*. Moskva/Leningrad.
- Plavinskij, N. 2014. *Ocherki istorii vooruzhenija Belorusskich zemel' X–XIII vekov*. Kiev.
- Pokrovskaya, L. V. 2001. Finno-Ugrian jewellery from medieval Novgorod. I: Brisbane, M. & Gaimster, D. (red.) *Novgorod: the archaeology of a Russian medieval city and its Hinterland*. The British Museum Occasional Papers 141. London. S. 85–90.
- Potin, V. 1990. Funde Westeuropäischer Denare in Norden der Sowjetunion. I: Jonsson, K. & Malmer, B. (red.) *Commentationes de nummis saeculorum IX–XI in Suecia repertis. Nova Series* 6. *Sigtuna Papers*. Stockholm/London. S. 265–273.
- Ramqvist, P. 2001. Utbyttesystem under det första årtusendet e. Kr. *Fornvännen* 96: 1–21.
- 2007. Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion. *Arkeologi i Norr* 10: 153–180.
- 2012. Norrländska samspel under järnåldern. I: Hemmendorff, O. (red.) *Människor i vikingatidens Mittnorden. Fornvärdaren* 32: 32–53.
- Ray, A. J. 1974. *Indians in the fur trade: their role as trappers, hunters, and middlemen in the lands southwest of Hudson Bay 1660–1870*. Toronto/ Buffalo.
- Rjabinin, E. A. 1981. *Zoomorfnye ukrasjenija drevnej Rusi X–XIV vv*. Leningrad.
- 1986. Cultural links of Finno-Ugrian tribes in the middle ages. Based on archaeological data. I: Lehtinen, I. (red.) *Traces of the Central Asian culture in the North*. Helsinki. S. 213–222.
- Roslund, M. 1995. Tingens renässans – frågor, källor, metoder. I: Bondesson, V. (red.) *Strategier för arkeologisk kunskapsutbyggnad. RAÄ's arkeologikonferens i Jönköping 11–12 november 1993*. Rapport RAÄ och SHMM 1995: 3. S. 55–74.
- (i tryck). Bringing 'the Periphery' into Focus: Social Interaction between Baltic Finns and the Svear in the Viking Age and Crusade Period (c. 800 to 1200). I: Callmer, J., Gustin, I. & Roslund, M. (red.) *Identity formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond. Communicators and Communication*. Leiden.
- Ruttikay, A. 1976. Waffnen und Reiterausrüstung des 9. Bis zu ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slovenská Archeológia* 24: 2: 245–395.
- Selinge, K.-G. 1982. Comments on economic change and the prehistoric fur trade in Northern Sweden: the relevance of a Canadian model. *Norwegian Archaeological Review* 15: 1–2: 115–123.
- Serning, I. 1956. *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska Lappmarkerna*. Uppsala.
- 1960. *Övre Norrlands järnålder*. Umeå.
- Sindbæk, S. 2003. Varægiske vinterruter. Slædetransport i Rusland og spørgsmålet om den tidlige vikingetids orientalske import i Nord-europa. *Fornvännen* 98: 179–193.
- Sjtykhau, G. V. 1997. Kurgani Minskaga Izbishtsha. I: *Zaslavskia Czitanii*. Iziaslav. S. 67–73.
- Sleeper-Smith, S. 2001. *Indian women and French men. Rethinking cultural encounter in the Western Great Lakes*. Amherst.
- Stang, H. 1981. Rysslands uppkomst – en tredje ståndpunkt. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 47: 2: 153–198.
- Storli, I. 1991. De østlige smykkene fra vikingtid og tidlig middelalder. *Viking. Tidskrift for norrøn arkeologi* LIV: 89–104.
- Taavitsainen, J.-P. 1998. Exploitation of wilderness resources and Lapp settlement in central and eastern Finland. I: Andersson, H., Ersgård, L. & Svensson, E. (red.) *Outland use in preindustrial Europe*. Lund Studies in Medieval Archaeology 20. Lund. S. 134–155.
- 1999. Wilderness commerce and the development of boat types. The remains of the Hartola boat. I: Huurre, M. (red.) *Dig it all: papers dedicated to Ari Siiriäinen*. Helsinki. S. 307–313.
- Terskij, S. B. 2008. Oboronnij kompleks stolitsi volins'kogo knjazivstvamišta Volodimira. *Derzhava ta armija*. Bisnik nats. un-tu "L'bib's'ka Politehnika" 612. S. 14–22.
- Tomentchuk, B. P. 2008. Dere'jana monumental'na architektura kijazhogo Galicha v novitnikh arkhelogichnikh doslidzhennjakh. I: Palenko, S. & Blaschuk, S. (red.) *D'neslovo: zbirka prats' na poshanu diysnogo chlena Naschional'noi akademii nauk Ukraini Petra Petrovicha Tolochka z nagodi yogo 70-richchja*. Kiev. S. 181–190.
- Tvauri, A. 2012. *The Migration period, pre-Viking age, and Viking age in Estonia*. Estonian Archaeology 4. Tartu.
- Vahtola, J. 1980. *Tornionjoki – ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimi-stöieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Studia Historica Septentrionalia 3. Oulu.
- Wallerström, T. 1995. *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi* 1. Lund Studies in Medieval Archaeology 15: 1. Stockholm.
- Westin, G. 1962. Övre Norrlands forntid. I: Westin, G. (red.) *Övre Norrlands historia I, Tiden till 1600*. Umeå.
- Zacharov, S. D. 2004. *Drevnerusskij gorod Beloozero*. Moskva.
- Zachrisson, I. 1984. *De samiska metalldepåerna år 1000–1350 i ljuset av fyndet från Mörträsk, Lappland*. Umeå.
- 1987. Östliga kontakter under nordsvensk vikingatid och tidig medeltid. I: Julku, K. (red.) *Nordkalotten i en skiftande värld – kulturer utan gränser och stater över gränser*. Studia Historica Septentrionalia 14: 1. Rovaniemi. S. 188–204.
- 1992. Samisk kultur i Finland under järnåldern. I: Julku, K. (red.), *Suomen varhaishistoria: Tornion kongressi 14.–16.6. 1991*. Studia Historica Septentrionalia 21. Rovaniemi. S. 652–670.
- 1997a. Tre synsätt. I: Zachrisson, I. (red.) *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum, Monographs 4. Stockholm. S. 33–40.
- 1997b. Samer med status. I: Zachrisson, I. (red.) *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum, Monographs 4. Stockholm. S. 144–148.